

STAV I POVERENJE PREMA CRKVI KOD GRAĐANA SRBIJE

Andrijana Maksimović

Državni univerzitet u Novom Pazaru

Aleksandar Petrov

Visoka škola za ekonomiju i upravu u Beogradu

Proces sekularizacije je učinio da klasična religioznost izgubi svoju tradicionalno dominantnu poziciju. Tu poziciju preuzimaju oblici tzv. svetovne religioznosti. Prema našem mišljenju, svetovna religioznost nije prepoznata u Srbiji kao religioznost postmodernog doba, već pre kao oblik prilagođenosti religije uslovima postmodernizma. Otuda smatramo da je klasična religioznost u Srbiji i dalje dominantna. Stav i poverenje prema crkvi upravo tumačimo kao konvencionalnu religioznost. Stav i poverenje prema crkvi sagledavamo kroz dva pitanja. Prvo pitanje meri stav prema crkvi kroz dvovalentno izražavanje stava o tome da li crkva daje odgovore na moralna pitanja, duhovne potrebe, porodične i socijalne probleme. Drugo pitanje tiče se poverenja u crkvu. Oba pitanja smo merili u odnosu na obrazovanje, pol, na relaciji ruralno/urbano i u odnosu na pripadnost religijskim konfesijama. U radu smo se oslanjali na analizu sekundarnih podataka EVS-a (European Value Study) na bazi anketne metode u svim državama Evrope. Hipoteze od kojih smo pošli u radu bile su da se sa povećanjem nivoa obrazovanja smanjuje stepen poverenja u crkvu a da je stav prema crkvi negativniji, da je kod žena pozitivniji stav prema crkvi i veće poverenje nego kod muškaraca, da je viši stepen poverenja i pozitivniji stav prema crkvi u selu nego u gradu i da je viši stepen poverenja i pozitivan stav prema crkvi, odnosno prema verskim zajednicama, kod muslimana nego kod pravoslavaca, katolika i protestanata. Teorijski, naše pretpostavke su zasnovane na teoriji sekularizacije. U tom smislu, društvene promene su umanjile uticaj religije

u društvu, a na pojedince se deluje mehanizmima profanog društva. Fokuserali smo se na građane Srbije, gde su uticaji tranzicije poziciju religije učinili složenijom.

Ključne reči: *stav prema crkvi, poverenje u crkvu, obrazovanje, pol, selo/grad, religijske konfesije, građani Srbije*

Uvod

Tranzicija u Srbiji se tumači i kao novi odabir vrhovnih vrednosti i to prevashodno zbog težnje centara moći da uspostave kontinuitet sa tradicijom. Raspad socijalizma je doveo do povratka uticaja religije na pojedinca i društvo, ali i do izranjanja religije i religioznosti izvan sfere privatnosti. U religiji je viđena jedina mogućnost za davanje praktičnih odgovora koje je proizvela predtranzicijska i tranzicijska društvena situacija. Povratak religije na javnu scenu nije se ticao samo pojedinca i njegove individualne religioznosti, već je, prema Vrcanovom mišljenju, imao karakter retradicionalizacije i rekolektivizacije (Vrcan 1999: 45–64). Religijske promene su se najpre manifestovale kroz spremnost ljudi da priznaju svoju religijsku pripadnost i da veruju u Boga. Te novonastale promene su evidentne i u religijskom ponašanju i u samom ispunjavanju religijskih obaveza (Blagojević 2005: 239). A evidentne su i u samoj religioznosti. Religioznost se obično definiše kao „socijalno-psihološko stanje koje je svojstveno verujućem čoveku i možemo reći da ima tri aspekta: saznajni, afektivni i akcioni” (Đorđević: 2007: 77–89). Za Pantića religioznost predstavlja „orijentaciju koja se temelji na stavovima kognitivne prirode, stavovima emocionalne prirode i drugim osećanjima kao što su zavisnost, bespomoćnost, divljenje prema natprirodnom biću, dinamičke stavove o potrebi obavljanja verskih obreda, stavove prema institucijama određene konfesije i izvesne moralne stavove” (Pantić 1988: 67). U Olportovom konceptu religioznosti nailazimo na razlikovanje intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti. Kod intrinzičke religioznosti glavni motiv je unutar same religioznosti i ovde je religioznost interiorizovana, a ostale potrebe su supsidijarnog karaktera. Ekstrinzička religioznost je zasnovana na motivima prihvatanja od strane socijalne grupe i u funkciji je ostvarivanja nekih drugih potreba. Tačnije, „intrinzička religioznost je ona koja se živi, a ekstrinzička ona koja se koristi” (Allport 1950: 15–66). Danas se sve više govori o razlikovanju klasične religioznosti i novih tzv. svetovnih oblika religioznosti. Svetovna religioznost je, po našem mišljenju, oblik prilagođenosti religije uslovima postmodernizma. Zato i smatramo da je klasična religioznost u Srbiji i dalje dominantna.

Klasična religioznost se temelji na crkvi kao institucionalizovanoj organizaciji. Reč je o tipu religioznosti koji se zasniva na razvijenom teološkom učenju i religijskim ritualima u kojima se učestvuje. Ova forma religioznosti favorizuje praktikovanje pobožnosti u odgovarajućim društvenim ustanovama – crkvama i hramovima – kao i razvijanje osećanja pripadnosti veri i organizaciji. Dva konstitutivna elementa klasične religioznosti, prema Đorđeviću (2007: 77–89) i Blagojeviću (2004: 68–116), jesu religiozna svest (u širokom rasponu verovanja, osećanja i religijskog doživljaja, bilo da se radi o pripadnosti konfesiji, verovanju u Boga i drugim dogmatskim postavkama) i religijsko ponašanje i udruživanje. Klasična religioznost je zapravo sinteza ova dva elementa. Religijska svest se odnosi na identifikovanje sa određenom religijom, verovanje u Boga i druge dogmatske postavke religije. A kada se govori o religijskom ponašanju, zapravo je reč o samom religijskom praktikovanju, ali i o velikom broju indikatora koji se odnose na religijsko ponašanje i praktikovanje.

Klasična religioznost uključuje prihvatanje učenja religije, praktikovanje pobožnosti u religijskim organizacijama i razvijanje osećanja pripadnosti crkvenoj organizaciji. Reč crkva potiče od grčke reči *eklesija*, što znači „sabranije”, i od jevrejskog *kagal*, što znači „zbir”. Tako crkva označava, pre svega, zajednicu ljudi koji veruju u Boga (Radisavljević Ćiparizović 2006: 85). Samo verovanje u određenu religijsku doktrinu ne iskazuje se isključivo na kontemplativan način, već i kroz specifičnu veroispovednu praksu, koja podrazumeva određene radnje, obrede i rituale. Stav i poverenje prema crkvi posmatramo kao klasičan tip religioznosti.

Stav i poverenje prema crkvi sagledavamo kroz dva pitanja. Prvo pitanje meri stav prema crkvi kroz izražavanje stava o tome da li crkva daje odgovore na moralna pitanja, duhovne potrebe, porodične i socijalne probleme. Drugo pitanje tiče se poverenja u crkvu i meri se četvorostepenom skalom procene: „veoma veliko”, „veliko”, „ne baš veliko” i „nikakvo” (Bešić 2014: 70). U EVS¹-u postoje dva pitanja, od kojih jedno ima četiri posebna ajtema i meri stav prema crkvi kroz izražavanje stava o tome da li crkva daje ili ne daje odgovore na moralna pitanja, porodične probleme, duhovne potrebe i socijalne

1 Evropsko istraživanje vrednosti najvažnije je komparativno istraživanje u Evropi u društvenim naukama. Istraživanje se realizuje na svakih devet godina, a svaku zemlju Evrope predstavlja jedna institucija. Institucija koja je postala partner EVS-a u Srbiji jeste Fakultet političkih nauka u Beogradu. Prvi talas ovog istraživanja realizovan je 1981. godine. Srbija je uključena tek u poslednjem talasu istraživanja 2008/2009. godine, kada su uključene i Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina i Kosovo. Slovenija i Hrvatska su učestvovala i u prethodnom talasu istraživanja sprovedenom 1996. godine. Na ovaj način su uključene sve zemlje bivše Jugoslavije i to je stvorilo mogućnost da se realizuju validne komparativne studije, na bazi istog instrumentarijuma i podataka za sve ostale zemlje Evrope (videti: Bešić 2014: 10).

probleme. Distribuciju odgovora na ova četiri ajtema prikazujemo u Tabeli 1.1, a u Tabeli 1.2. prilažemo rezultate merenja poverenja u crkvu. Stepen poverenja se meri četvorostepenom skalom procene: „veoma veliko”, „veliko”, „ne baš veliko” i „nikakvo”.

Tabela 1.1. *Crkva daje odgovore na (izraženo u procentima):*

Crkva/konfesijsija daje odgovore na:	Moralne probleme	Porodične probleme	Duhovne potrebe	Socijalne probleme
Da	43,3	33,7	62,8	58,9
Ne	39,7	48,4	24,4	21,3
Bez odgovora	3,0	3,0	2,9	3,7
Ne zna	14,0	14,8	9,9	16,1

Najveći procenat ispitanika smatra da crkva daje odgovore na duhovne potrebe (62,8%), zatim na socijalne probleme (58,9%), na moralne probleme (43,3%), a najmanji procenat ispitanika smatra da crkva daje odgovore na porodične probleme (33,7%) (Maksimović 2017: 134). Iz Tabele se, takođe, može primetiti da je najveći procenat onih ispitanika koji smatraju da crkva ne daje odgovore na porodične probleme (48,4%), a da je najmanje onih koji smatraju da crkva ne daje odgovore na socijalne probleme (21,3%). Približno je onih koji smatraju da crkva daje (43,3%) odgovore na moralne probleme i onih koji smatraju da crkva ne daje (39,7%) odgovore na moralne probleme.

Tabela 1.2. *Poverenje u crkvu (izraženo u procentima)*

Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo
21,4	37,4	29,1	9,0

Najveći broj ispitanika pokazuje „veliko poverenje” u crkvu (37,4%), zatim „ne baš veliko” (29,1%), „veoma veliko” (21,4%), a najmanje ispitanika nema poverenje („nikakvo”) u crkvu/konfesiju (9,0%) (isto).

Takođe, ispitali smo da li postoji međuzavisnost između stavova o pitanjima da li crkva daje odgovore na moralne probleme, porodične probleme, duhovne potrebe i socijalne probleme (Tabela 1.3).

Tabela 1.3. Korelaciona matrica ajtema stava prema crkvi

Crkva daje odgovore na:	Moralne probleme	Porodične probleme	Duhovne potrebe	Socijalne probleme
Moralne probleme	1.000	.681	.508	.516
Porodične probleme		1.000	.476	.597
Duhovne potrebe			1.000	.359
Socijalne probleme				1.000

Dakle, iz Tabele uočavamo solidnu povezanost između odgovora na pitanje da li crkva daje odgovore na moralne probleme, porodične probleme, duhovne potrebe i socijalne probleme. Najjača međuzavisnost je utvrđena između ajtema crkva daje odgovore na moralne probleme i crkva daje odgovore na porodične probleme ($r = .681$).¹

Vrednost koeficijenta *Cronbach's Alpha* za skalu stava prema konfesiji iznosi .816. Faktorskom analizom² je formiran skor, a rezultati su predstavljani u tabelama od 1.4. do 1.6. (isto: 147).

- 1 Pirsonova korelacija se koristi u slučajevima kada su vrednosti oba posmatrana obeležja merena intervalom ili skalom odnosa, njihove vrednosti ispunjavaju uslov normalnog rasporeda, a između njih postoji linearna povezanost. Vrednost Pirsonovog koeficijenta korelacije (r) kreće se od +1 (savršena pozitivna korelacija) do -1 (savršena negativna korelacija). Predznak koeficijenta nas upućuje na smer korelacije, odnosno pokazuje da li je pozitivna ili negativna.
- 2 Faktorska analiza je metoda za identifikaciju latentnih varijabli, odnosno faktora koji stoje u osnovi povezanosti većeg broja manifestnih varijabli čije su vrednosti evidentirane. Pre početka analize bi trebalo isključiti one manifestne varijable koje nisu u korelaciji ni sa jednom drugom varijablom, one varijable čiji su koeficijenti korelacije sa nekom drugom varijablom veći od 0,9 jer one predstavljaju istu meru latentne dimenzije samo iskazanu na drugi način. Prvi faktor koji se faktorskom analizom ekstrahuje objašnjava najveću količinu varijanse, tj. maksimalno korelira sa najvećim brojem manifestnih varijabli.

Tabela 1.4. Inicijalna ekstrakcija ajtema

Crkva daje odgovore na:	Inicijal	Ekstrakcija
Moralne probleme	1.000	.729
Porodične probleme	1.000	.759
Duhovne potrebe	1.000	.505
Socijalne probleme	1.000	.590

Tabela 1.5. Komponente i procenat objašnjene varijanse¹

Komponente	Inicijalne ejgen vrednosti			Ekstrahovane ejgen vrednosti		
	Ukupno	% Varijanse	Kumulativ %	Ukupno	% Varijanse	Kumulativ%
1	2.582	64.559	64.559	2.582	64.559	64.559

Tabela 1.6. Faktorska opterećenja²

Crkva daje odgovore na moralne probleme	.854
Crkva daje odgovore na porodične probleme	.871
Crkva daje odgovore na duhovne potrebe	.710
Crkva daje odgovore na socijalne probleme	.768

1 Tabela predstavlja matricu u kojoj su date svojstvene vrednosti faktora, procenti ukupne objašnjene varijanse i kumulativni procenti. U prve tri kolone (Inicijalne ejgen vrednosti) nalaze se podaci za sve faktore, a u druge tri (Ekstracione sume kvadratnih opterećenja) samo za one faktore koji ispunjavaju kriterijum da budu zadržani (svojstvena vrednost preko 1).

2 SPSS je izdvojio jedan faktor čija je svojstvena vrednost veća od 1. Vrednosti komunaliteta za sve pojedinačne faktore posle ekstrakcije nisu veće od 0,8. Prosečan komunalitet za sve faktore iznosi $3,203/4 = 0,80$. Kako vidimo, vrednost prosečnog komunaliteta je veća od 0,6, što znači da je ispunjen Kajzerov kriterijum.

Analizom smo identifikovali samo jednu komponentu, te smo na osnovu ova četiri ajtema formirali skalu stava prema crkvi/konfesiji. Vrednosti testa KMO i koeficijenta *Cronbacch's Alpha* ukazuju na visok stepen relijabilnosti skale za ukupan uzorak koji je predmet našeg interesovanja.

Distribuciju dobijenog faktorskog skora prikazujemo u Tabeli 1.7. (isto: 149).

Tabela 1.7. Statističke vrednosti distribucije skora stava prema crkvi/konfesiji

N	Validno	1126
	Nedostaje	386
Aritmetička sredina		.000
Standardna greška AS		.029
Medijana		-.357
Standardna devijacija		1.000
Varijansa		1.000
Skjunis		.333
Kurtozis		-1.300
Opseg		2.65
Minimum		-1.155
Maksimum		1.500
Percentili	25	-1.155
	50	-.357
	75	.586

Stav prema crkvi u odnosu na obrazovanje

Da crkva daje odgovore na moralne probleme smatra 57,3% ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja; oni sa završenom osnovnom školom i srednjom školom trećeg stepena daju pozitivan odgovor u 57,2%; ispitanici sa srednjom školom četvrtog stepena smatraju da crkva

daje odgovor na moralne probleme sa 49,6%; najmanje je onih sa višom školom i fakultetom koji smatraju da crkva daje odgovore na moralne probleme (48,8%). Hi kvadrat test pokazuje da ne postoje statistički značajne razlike kada je u pitanju stav da li crkva daje odgovore na moralne probleme ($\chi^2(4) = 6,602, p > 0,05$).

Da crkva daje odgovore na porodične probleme najviše smatraju ispitanici sa osnovnom školom (60,4%), a najmanje je onih sa srednjom školom četvrtog stepena (37,5%). Od ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom ili bez škole 38,2% smatra da crkva daje odgovore na porodične probleme. Među ispitanicima sa srednjom školom trećeg stepena pozitivan odgovor na pitanje da li crkva daje odgovore na porodične probleme dalo je njih 41,8%. Oni sa višom školom i fakultetom smatraju da je odgovor na ovo pitanje pozitivan u 42,0%. Između ispitanika različitih nivoa obrazovanja postoje statistički značajne razlike u pogledu stava da li crkva daje odgovore na porodične probleme ($\chi^2(4) = 18,524, p < 0,05$). Da crkva daje odgovore na duhovne potrebe najviše veruju oni sa osnovnom školom (83,0%), zatim oni sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja (78,0%), slede ispitanici sa srednjom školom trećeg stepena (71,3%) i ispitanici sa višom školom i fakultetom (70,8%), i na kraju oni sa srednjom školom četvrtog stepena (69,8%).

Između ispitanika različitih nivoa obrazovanja ne postoje statistički značajne razlike kada je u pitanju stav prema tome da li crkva daje odgovore na duhovne potrebe ($\chi^2(4) = 9,251, p > 0,05$). Od ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja 32,3% smatra da crkva daje odgovore na socijalne probleme. Od ispitanika sa osnovnom školom njih 29,4% ima pozitivan stav o tome da crkva daje odgovore na socijalne probleme. Od ukupnog procenta ispitanika sa srednjom školom trećeg stepena njih 27,5% smatra da crkva daje odgovore na socijalne probleme. Među ispitanicima sa srednjom školom četvrtog stepena 24,3% smatra da crkva daje odgovore na socijalne probleme. Od ukupnog procenta ispitanika sa višom školom i fakultetom 26,1% njih smatra da crkva daje odgovore na socijalne probleme.

Ne postoji statistički značajna razlika između ispitanika različitih nivoa obrazovanja kada je u pitanju stav prema tome da li crkva daje odgovore na socijalne probleme ($\chi^2(4) = 3,041, p > .05$).

Tabela 1.8. Stav prema crkvi u odnosu na obrazovanje

Crkva daje odgovore na:	Moralne probleme	Porodične probleme	Duhovne potrebe	Socijalne probleme
Nezavršena osnovna škola ili bez obrazovanja	57,3	38,2	78,0	32,3
Osnovna škola	57,7	60,4	83,0	29,4
Srednja škola III stepen	57,2	41,8	71,3	27,5
Srednja škola IV stepen	49,6	37,5	69,8	24,3
Viša škola i fakultet	48,8	42,0	70,8	26,1
X² (df = 4)	6.602 p > .05	18.524 p < .05	9.251 p > .05	3.041 p > .05

Dakle, primećujemo da je kod pitanja da li crkva daje odgovore na moralne probleme najpozitivniji stav kod ispitanika sa nižim nivoom obrazovanja, dok sa porastom nivoa obrazovanja taj stav opada. Tako je i kada je u pitanju stav o tome da li crkva daje odgovore na socijalne probleme. Kod stava o tome da li crkva daje odgovore na porodične probleme i duhovne potrebe je drugačije. Pozitivniji stav se beleži kod ispitanika višeg nivoa obrazovanja. Uočavamo da ne postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitog nivoa obrazovanja kada su u pitanju indikatori da li crkva daje odgovore na moralne probleme, duhovne potrebe i socijalne probleme. Razlike su statistički značajne samo kada je u pitanju indikator da li crkva daje odgovore na porodične probleme ($\chi^2(4) = 18,524, p < .05$) (isto: 140).

Tabela 1.9. Srednje vrednosti¹ stava prema crkvi u odnosu na obrazovanje

	N	AS	SD	F-test
Nezavršena osnovna škola ili bez obrazovanja	59	.038	1.058	F (4, 1102) = 1.726, p > 0.1
Osnovna škola	81	.203	0.970	
Srednja škola III stepen	66	.032	1.002	
Srednja škola IV stepen	83	.054	0.983	
Viša škola i fakultet	18	.028	.021	

Rezultati f-testa² ukazuju na to da ne postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitog nivoa obrazovanja u pogledu stava prema crkvi ($F(4, 1102) = 1.726, p > 0.1$). Ovo možemo tumačiti raširenošću alternativne religioznosti kod onih sa višim nivoom obrazovanja. Treba imati u vidu da je društvo pluralističko sa stanovišta postojanja i izražavanja različitih kosmoteorija, tj. različitih shvatanja čoveka i života (Krstić 2012: 55). Kako ističe Gligorić (2000: 76), u vidu treba imati i to da religija prelazi u posed propulzivnijih društvenih grupa i onih sa višim obrazovanjem.

Poverenje u crkvu u odnosu na obrazovanje

Na skali „veoma veliko” poverenje u crkvu najviše vrednosti pokazuju oni ispitanici sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja (42,7%), zatim oni sa srednjom školom trećeg stepena (30,4%), slede oni sa osnovnom školom (28,0%) i ispitanici sa višom školom i fakultetom (19,2%) i, na kraju, oni sa srednjom školom četvrtog stepena (18,0%). Na skali „veliko” poverenje u crkvu najviše vrednosti primećujemo kod ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja (42,7%), zatim kod onih sa srednjom

1 Srednje vrednosti se formiraju pod uslovom da je ispitanik dao najmanje četiri odgovora. N – ukupan broj ispitanika; AS – aritmetička sredina (predstavlja sumu vrednosti konstatinuiranog niza podeljenog sa ukupnim brojem vrednosti); SD – standardna devijacija (jedna od ključnih mera varijabilnosti koja ukazuje na to u kojoj su meri vrednosti udaljene od aritmetičke sredine).

2 F-test pokazuje da je vrednost koeficijenta multiple korelacije u konačnom modelu statistički značajna ili ne, odnosno da regresioni model statistički značajno predviđa ili ne predviđa vrednosti kriterijumske varijable.

školom četvrtog stepena (39,2%), pa kod onih sa višom školom i fakultetom (37,1%), onda kod ispitanika sa srednjom školom trećeg stepena (36,8%) i kod onih sa osnovnom školom (35,5%). „Ne baš veliko” poverenje imaju oni sa nezavršenom osnovnom (11,2%), sa osnovnom školom (27,1%), ispitanici sa srednjom školom trećeg stepena (25,0%), sa srednjom školom četvrtog stepena (33,9%) i oni sa višom školom i fakultetom (30,4%). Vrednosti hi kvadrat testa pokazuju da postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitih nivoa obrazovanja u pogledu poverenja u crkvu ($\chi^2(12) = 57.670, p < 0.1$).

Isti procenat ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja ima „veoma veliko” poverenje u crkvu i „veliko” poverenje u crkvu (42,7%). „Ne baš veliko” poverenje najviše imaju oni sa srednjom školom četvrtog stepena i ispitanici sa višom školom i fakultetom (33,9% i 30,4%), a najmanje je takvih među ispitanicima sa nezavršenom osnovnom školom ili bez obrazovanja (11,2%).

Tabela 1.10. Poverenje u crkvu u odnosu na obrazovanje

	Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo
Nezavršena osnovna škola ili bez obrazovanja	42,7	42,7	11,2	3,4
Osnovna škola	28,0	35,5	27,1	9,3
Srednja škola III stepena	30,4	36,8	25,0	7,8
Srednja škola IV stepena	18,0	39,2	33,9	8,9
Viša škola i fakultet	19,2	37,1	30,4	13,3
X² (df = 12)	57.670 p < 0.1			

Najviše vrednosti „veoma velikog” i „velikog poverenja” u crkvu uočavamo kod ispitanika nižeg nivoa obrazovanja. Kada je u pitanju poverenje u crkvu, razlike su statistički značajne između ispitanika različitog nivoa obrazovanja ($\chi^2(12) = 57.670, p < 0.1$). Dakle, ovaj nalaz upućuje na jak uticaj teorije sekularizacije kada je u pitanju poverenje u crkvu (Maksimović 2017: 142).

Stav prema crkvi u odnosu na pol/rod

Da crkva daje odgovore na moralne probleme, pozitivan odgovor ima 54% žena i 50,2% muškaraca. Vrednost hi kvadrat testa pokazuje da razlika između muškaraca i žena, kada je u pitanju stav o tome da li crkva daje odgovore na moralne probleme, nije statistički značajna ($\chi^2(1) = 1.781, p > 0.05$). Kada je u pitanju stav da li crkva daje odgovore na porodične probleme, 40,5% žena ima pozitivan odgovor, a muškaraca 41,6%. Između muškaraca i žena razlike nisu statistički značajne kada je u pitanju stav prema tome da li crkva daje odgovore na porodične probleme ($\chi^2(1) = .152, p > 0.05$). Procenat žena koji smatra da crkva daje odgovore na duhovne potrebe jeste 74,7%, a muškaraca 68,9%. Kada je u pitanju stav da li crkva daje odgovore na duhovne potrebe, razlike između muškaraca i žena statistički su značajne ($\chi^2(1) = 5.418, p < 0.05$). Da crkva daje odgovore na socijalne probleme smatra 26,7% žena i 26,6% muškaraca. Razlike između muškaraca i žena ovde nisu statistički značajne ($\chi^2(1) = .975, p > 0.05$).

Tabela 1.11. *Stav prema crkvi u odnosu na pol/rod (izraženo u procentima)*

Crkva/konfesija daje odgovore na:	Moralne probleme	Porodične probleme	Duhovne potrebe	Socijalne probleme
Žene	54	40,5	4,7	26,7
Muškarci	50,2	41,6	8,9	26,6
X² (df=1)	1.781 p > 0.05	.152 p > 0.05	5.418 p < 0.05	.975 p > 0.05

Razlike između polova su, dakle, statistički značajne samo po pitanju stava o tome da li crkva daje odgovore na duhovne potrebe ($\chi^2(1) = 5.418, p < 0.05$) (isto: 144).

Stav žena i muškaraca prema crkvi merili smo i tako što smo uporedili srednje vrednosti stava prema crkvi (Tabela 1.7).

Tabela 1.12. Srednje vrednosti stava prema crkvi u odnosu na polnu/rodnu pripadnost

	N	AS	SD	T-test
Žensko	562	.025	.994	t (1095) = .855 p > .05
Muško	534	.026	1.006	

Rezultati t-testa¹ pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike između muškaraca i žena ($t(1095) = .855$ $p > .05$) kada je u pitanju stav prema crkvi. Ovo se može tumačiti, s jedne strane, opštom ugroženošću ljudi, koja dovodi do promene slike tzv. tipičnog vernika na kraju poslednje decenije XX veka u Srbiji (Radisavljević Ćiparizović 2006: 87). S druge strane, ovo možemo objasniti i na način na koji je to činio Đorđević (1990: 72) u svojim istraživanjima problematizovanja religioznosti žene, koja je važila za konvencionalno religiozniju, navodeći da se procenat religioznosti smanjivao i kod žena i kod muškaraca, naročito u Srbiji.

Poverenje u crkvu u odnosu na polnu/rodnu pripadnost

„Veoma veliko” poverenje u crkvu ima 23,5% žena i 20,5% muškaraca. „Veliko” poverenje ima 42,8% žena i 33,9% muškaraca. „Ne baš veliko” poverenje ima 26,8% žena i 33,6% muškaraca. „Nikakvo” poverenje u crkvu ima 6,9% žena i 11,9% muškaraca. Postoje statistički značajne razlike između muškaraca i žena kada je u pitanju poverenje u crkvu ($\chi^2(3) = 24.569$, $p < .05$) (Maksimović 2017: 145).

Tabela 1.13. (%) Poverenje u crkvu u odnosu na polnu/rodnu pripadnost

Poverenje u crkvu	Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo
Žene	23,5	42,0	26,8	6,9
Muškarci	20,5	33,0	33,6	11,9
X² (df = 3)	57.670	p < 0.05		

¹ Nezavisni T-test se upotrebljava u situaciji kada želimo da izmerimo da li postoje statistički značajne razlike jedne iste varijable (aritmetičke sredine) kod dve različite grupe (Bešić 2008: 141).

Rezultati pokazuju da je poverenje žena u crkvu na višem nivou nego kod muškaraca.

Stav prema crkvi/konfesiji u odnosu na grad/selo

Da crkva daje odgovore na moralne probleme, misli 47,2% ispitanika koji žive u gradu i 54,6% ispitanika koji žive na selu. Razlike između sela i grada statistički su značajne kada je u pitanju stav prema tome da li crkva daje odgovore na moralne probleme ($\chi^2(1) = 6.239$, $p < 0.05$). Kada je u pitanju stav o tome da li crkva daje odgovore na porodične probleme, afirmativan stav ima 37,5% ispitanika iz grada i 43,6% ispitanika sa sela. Razlike između sela i grada statistički su značajne ($\chi^2(1) = 4.275$, $p < 0.05$). Da crkva daje odgovore na duhovne potrebe, afirmativan stav ima 68,7% ispitanika iz grada i 74,8% ispitanika sa sela. Razlike između sela i grada statistički su značajne ($\chi^2(1) = 5.558$, $p < 0.05$). Da crkva daje odgovore na socijalne probleme, smatra 23,4% ispitanika iz grada i 28,5% ispitanika koji žive na selu. Razlike između sela i grada nisu statistički značajne kada je u pitanju stav prema tome da crkva daje odgovore na socijalne probleme ($\chi^2(1) = 3.713$, $p = 0.054$).

Tabela 1.14. *Stav prema crkvi u odnosu na selo/grad*

Crkva/konfesija daje odgovore na:	Moralne probleme	Porodične probleme	Duhovne potrebe	Socijalne probleme
Grad	47,2	37,5	68,7	23,4
Selo	54,6	43,6	74,8	28,5
X² (df = 1)	6.239 p < 0.05	4.275 p < 0.05	5.558 p < 0.05	3.713 p = 0.054

Po pojedinačnim indikatorima postoje statistički značajne razlike između sela i grada, osim po pitanju stava o tome da li crkva daje odgovore na socijalne probleme, gde su razlike neznatne ($\chi^2(1) = 3.713$, $p = 0.054$).

Stav prema crkvi u odnosu na selo/grad merili smo i upoređivanjem srednjih vrednosti za selo i grad (Tabela 1.15).

Tabela 1.15. Srednje vrednosti stava prema crkvi u odnosu na selo/grad

	N	AS	SD	t-test
Grad	483	-.087	.991	T (999) = 2.432,
Selo	519	.066	.992	p > 0.05

Vrednost t-testa pokazuje da ne postoje statistički značajne razlike između grada i sela u pogledu stava prema crkvi ($t(999) = 2.432, p > 0.05$).

Poverenje u crkvu: selo/grad

„Veoma veliko” poverenje u crkvu ima 18,6% ispitanika koji žive u gradu i 26,1% onih koji žive na selu. „Veliko” poverenje u crkvu ima 35,8% onih koji žive u gradu i 40,0% onih koji žive na selu. „Ne baš veliko” poverenje ima 32,7% ispitanika koji žive u gradu i 27,0% ispitanika koji žive na selu. „Nikakvo” poverenje u crkvu ima 12,8% ispitanika iz grada i 6,9% onih koji žive na selu. Razlike između sela i grada, kada je u pitanju poverenje u crkvu, jesu statistički značajne ($\chi^2(3) = 25.400, p < 0.05$).

Tabela 1.16. Poverenje u crkvu u odnosu na selo/grad

Poverenje u crkvu	Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo
Grad	18,6	35,0	32,7	12,8
Selo	26,1	40,0	27,0	6,9
X² (df = 3)	25.400	p < 0.05		

Dakle, selo pokazuje viši nivo poverenja u crkvu nego grad.

Stav prema crkvi u odnosu na pripadnost religijskim konfesijama

Da crkva daje odgovore na moralne probleme, najviše smatraju muslimani (69,6%), zatim katolici (62,1%), slede pravoslavci (58,1%) i protestanti (44,4%). Između religijskih konfesija ne postoje statistički značajne razlike

kada je u pitanju stav o tome da li crkva daje odgovore na moralne probleme ($\chi^2(3) = 2.917, p > 0.05$). Da crkva daje odgovore na porodične probleme, najviše smatraju muslimani (54,5%), zatim katolici (50,0%), slede protestanti (47,4%) i pravoslavci (46,9%). Između religijskih konfesija razlike nisu statistički značajne kada je u pitanju stav o tome da li crkva daje odgovore na porodične probleme ($\chi^2(3) = .715, p > 0.05$). Da crkva daje odgovore na duhovne potrebe, najviše smatraju muslimani (85,0%), zatim katolici (78,4%), slede protestanti (77,8%) i pravoslavci (77,7%). Razlike između religijskih konfesija nisu statistički značajne ($\chi^2(3) = .621, p > 0.05$). Da crkva daje odgovore na socijalne probleme, pravoslavci smatraju sa 30,6%, katolici 34,8%, muslimani 31,8% i protestanti 17,6%. Razlike između religijskih konfesija u stavu prema tome da li crkva daje odgovore na socijalne probleme nisu statistički značajne ($\chi^2(3) = .589, p > 0.05$) (Maksimović 2017: 149).

Tabela 1.17. Stav prema crkvi u odnosu na pripadnost religijskim konfesijama

Crkva/konfesija daje odgovore na:	Moralne probleme	Porodične probleme	Duhovne potrebe	Socijalne probleme
Pravoslavci	58,1	46,9	77,7	30,6
Katolici	62,1	50,0	78,4	34,8
Muslimani	69,6	54,5	85,0	31,8
Protestanti	44,4	47,4	77,8	17,6
X² (df = 3)	2.917 p > 0.5	.715 p > 0.5	.621 p > 0.5	.589 p > 0.5

Dakle, između religijskih konfesija ne postoje statistički značajne razlike kada je u pitanju stav prema crkvi.

Religijske konfesije: poverenje u crkvu

„Veoma veliko” poverenje u crkvu ima 25,6% pravoslavaca, 24,1% katolika, 31,6% muslimana i 36,4% protestanata. „Veliko” poverenje ima 42,3% pravoslavaca, 38,0% katolika, 31,6% muslimana i 31,8% protestanata. „Ne baš veliko” poverenje ima 28,1% pravoslavaca, 29,1% katolika, 31,6% muslimana i 9,1% protestanata. „Nikakvo” poverenje u crkvu ima 4,1% pravo-

slavaca, 8,9% katolika, 5,3% muslimana i 22,7% protestanata. Između religijskih konfesija postoje statistički značajne razlike kada je u pitanju poverenje u crkvu ($\chi^2(9) = 23.681$, $p < 0.1$).

Tabela 1.18. *Poverenje u crkvu u odnosu na religijske konfesije*

Poverenje u crkvu/ konfesiju	Veoma veliko	Veliko	Ne baš veliko	Nikakvo
Pravoslavci	25,6	42,3	28,1	4,1
Katolici	24,1	38,0	29,1	8,9
Muslimani	31,6	31,6	31,6	5,3
Protestanti	36,4	31,8	9,1	22,7
χ^2 (df = 9) 23.681 p < 0.1				

„Veoma veliko” poverenje u crkvu imaju protestanti (36,4%), na skali „veliko” pravoslavci pokazuju najviše vrednosti (42,3%). Isti procenat muslimana ima „veoma veliko” i „ne baš veliko” poverenje u crkvu (31,6%) (isto: 150).

Tabela 1.19. *Srednje vrednosti stava prema crkvi u odnosu na pripadnost religijskim konfesijama*

	N	AS	SD	F-test
Pravoslavci	681	.134	.995	F = .321 df = 3, 775 p > 0.1
Katolici	66	.288	1.005	
Muslimani	19	.282	.881	
Protestanti	14	.052	1.041	

Zaključujemo da ne postoje statistički značajne razlike između religijskih konfesija kada je u pitanju stav prema crkvi ($F(3,775) = .321$, $p > 0.1$), čime nije potvrđena naša teorijska hipoteza. Ovo objašnjavamo time što kod

muslimana prepoznajemo tzv. emocionalnu religioznost, koja se vezuje za religijsko verovanje, i personalizovanu religioznost, kao i činjenicom da oni više rade na uspostavljanju dublje i intimnije veze sa Bogom, što stav prema crkvi/konfesiji ne podrazumeva.

Zaključak

U završnom delu rada želimo da ukažemo na najvažnije nalaze do kojih smo došli. Rezultati istraživanja pokazuju da sa višim nivoom obrazovanja opada pozitivan stav prema crkvi. Naime, razlike između ispitanika nisu značajne kada su u pitanju stavovi u vezi s tim da li crkva daje odgovore na moralne i socijalne probleme te duhovne potrebe, a značajne su samo po pitanju stava o tome da li crkva daje odgovore na porodične probleme. Poređenjem prosečnih vrednosti zaključujemo da ne postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitog nivoa obrazovanja u pogledu stava prema crkvi. Međutim, kada je u pitanju poverenje u crkvu, razlike su statistički značajne između ispitanika različitog nivoa obrazovanja. Kada je u pitanju stav prema crkvi u odnosu na pol, rezultati pokazuju da, osim po pitanju da li crkva daje odgovore na duhovne potrebe, ni po jednom drugom indikatoru razlike između muškaraca i žena nisu statistički značajne. Osim toga, poređenjem prosečnih vrednosti, zaključujemo da razlike između muškaraca i žena nisu statistički značajne po pitanju stava prema crkvi. Međutim, u pogledu poverenja u crkvu, rezultati pokazuju da postoje značajne razlike među polovima. Kada je u pitanju stav prema crkvi s obzirom na selo odnosno grad, rezultati istraživanja pokazuju da su po svim indikatorima razlike između sela i grada značajne, osim po pitanju da li crkva daje odgovore na socijalne probleme, gde je razlika veoma mala. Kada smo uporedili srednje vrednosti stava prema crkvi, uočili smo da ne postoje razlike između sela i grada. Kada je pak u pitanju poverenje u crkvu, razlike između sela i grada su značajne. Kada je u pitanju stav prema crkvi u odnosu na religijske konfesije, rezultati istraživanja pokazuju da ne postoje statistički značajne razlike između religijskih konfesija po pitanju stava prema crkvi, odnosno verskim zajednicama. To smo potvrdili i poređenjem prosečnih vrednosti stava prema crkvi u odnosu na religijske konfesije. U pogledu poverenja u crkvu, postoje razlike među religijskim konfesijama. Očekivali smo najviše vrednosti odnosno veoma veliko poverenje kod muslimana, a rezultati nam ukazuju na najviše vrednosti kod protestanata, gde smo očekivali ne baš veliko poverenje.

Primljeno: 10. oktobra 2019.

Prihvaćeno: 13. decembra 2019.

Literatura

- Bešić, Miloš (2008), *Metodologija političkih nauka sa statistikom*, Beograd, Fakultet političkih nauka.
- Bešić, Miloš (2014), *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup: komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*, Beograd, FPN / Čigoja.
- Blagojević, Mirko (2005), *Religija i crkva u transformacijama društva*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju / „Filip Višnjić”.
- Radisavljević Ćiparizović, Dragana (2006), *Religioznost i tradicija*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Đorđević, Dragoljub (1990), *O religiji i ateizmu: prilozi sociologiji religije*, Niš / Beograd, Gradina / Stručna knjiga.
- Gligorić, Jovan (2001), „Uticaj verske tradicije na borbeni moral Vojske Jugoslavije – rezultati empirijskih istraživanja”, u: *Vojska i vera*, Beograd, Novinsko-informatični centar „Vojska”.
- Krstić, Zoran (2012), *Pravoslavlje i modernost (teme praktične teologije)*, Beograd, Službeni glasnik.
- Maksimović, Andrijana (2017), *Uticaj religioznosti na političku participaciju građana Srbije* (doktorska disertacija), Beograd, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Rakić, Radomir (2000), *Bogoslovska enciklopedija*, Novi Sad, Pravoslavna reč.
- Vrcan, Srđan (1999), „Novi izazovi za suvremenu sociologiju religije (politizacija religije i religizacija politike u postkomunizmu)”, *Revija za sociologiju* 30 (1–2): 45–64.

Attitude towards and Confidence in Church among Citizens of Serbia

Andrijana Maksimović

State University of Novi Pazar

Aleksandar Petrov

College of Economics and Administration, Belgrade

The process of secularization made classical religiosity lose its traditionally dominant position. This position is taken over by forms of the so-called secular religiosity. In our view, secular religiosity is not recognized in Serbia as religiosity of the postmodern age, but rather as a form of adaptation of religion to the conditions of postmodernism. Therefore, we believe that classical religiosity is still dominant in Serbia. We just interpret attitude and trust in church as conventional religiosity. Attitudes towards and trust in church are examined through two questions.

The first question measures the attitude towards church through a bivalent attitude of whether church gives answers to moral questions, spiritual needs, family and social issues. The second question is about trust in church. We measured both issues in relation to education, gender, rural/urban relation, and religious affiliation. In this paper, we have relied on the analysis of secondary EVS (European Value Study) data based on a survey conducted in all European countries.

The hypotheses we started from in the paper were that as the level of education increases, the level of trust in church decreases, and that the attitude towards church is more negative, that women have a more positive attitude towards church and greater trust than men, that the level of trust is higher and there is a more positive attitude towards church in the village compared to the city, and that there is a higher degree of trust and a positive attitude towards church, i.e. religious communities, among Muslims compared to Orthodox, Catholics and Protestants. Theoretically, our assumptions are based on secularization theory. In this sense, social changes have diminished the impact of religion in society, and individuals are influenced by the mechanisms of a profane society. We have focused on the citizens of Serbia, where the effects of transition made the position of religion more complex.

Keywords: *attitude towards church, confidence in church, education, gender, rural/urban, religious affiliations, Serbian citizens*